

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ БАНКІВСЬКОЇ СПРАВИ
НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ”

СЕРПЕНІНОВА ЮЛІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 336.71

**ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ
ЛІКВІДНІСТЮ БАНКУ**

Спеціальність 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Суми – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному вищому навчальному закладі “Українська академія банківської справи Національного банку України”.

Науковий керівник – кандидат економічних наук, доцент
Бурденко Ірина Миколаївна,
Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”,
доцент кафедри бухгалтерського обліку і аудиту

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Гуцал Ігор Степанович,
Тернопільський національний
економічний університет,
декан факультету фінансів;

кандидат економічних наук
Набок Руслан Миколайович,
Національний банк України,
заступник начальника управління –
начальник відділу аналізу та внутрішніх процедур
інспектування Департаменту інспектування банків
Національного банку України

Захист дисертації відбудеться “___” _____ 2010 р. о ___ год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 55.081.01 Державного
вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи
Національного банку України” за адресою: 40030, м. Суми,
вул. Петропавлівська, 57, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного
вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи
Національного банку України” за адресою: 40030, м. Суми,
вул. Петропавлівська, 57.

Автореферат розісланий “___” _____ 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.М. Бурденко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Посилення конкуренції між банками, зростання дефіциту банківських ресурсів, невизначеність економічного середовища, викликані загостренням світової фінансової кризи, обумовлюють підвищену увагу банків до управління ліквідністю. Ліквідність є важливою системною характеристикою банку, яка свідчить про фінансову стабільність, спроможність банку розширювати обсяги активних операцій та протистояти негативним наслідкам кризових ситуацій.

Ефективне управління ліквідністю є необхідною умовою забезпечення безперебійної роботи банку, оптимального розподілу і використання банківських ресурсів. Виходячи з того, що основна мета управління ліквідністю банку полягає у забезпеченні достатнього рівня ліквідності при максимізації доходності, її досягнення потребує розробки відповідного фінансового механізму. Обґрунтування побудови фінансового механізму управління ліквідністю банку, визначення, розвиток й удосконалення його елементів сприятиме забезпеченню конкурентних переваг банку та посиленню спроможності банку протистояти виникненню кризи ліквідності.

Теоретичні і практичні аспекти управління ліквідністю банку досліджувались у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед досліджень зарубіжних економістів слід виділити роботи П.С. Роуза, Д.Ф. Сінкі, Ф. Алена, М. Беч, С. Фрімана, А. Мартіна, російських фахівців М.А. Помориної, Г.С. Панової, А.Н. Шаталова, В.В. Бабанова та ін. Вагомий внесок у дослідження проблемних питань ліквідності банку зробили вітчизняні науковці: А.О. Єпіфанов, І.В. Сало, А.А. Мещеряков, О.В. Васюренко, А.П. Вожжов, І.Б. Івасів, Л.О. Примостка, О. Пернарівський, О.І. Лаврушин, І.В. Волошин, Т. Раєвська, Г.Т. Карчева, І.С. Гуцал, Р.М. Набок та інші. Управлінню ліквідністю банківської системи присвячені роботи А.В. Сомик, І.М. Лис, Т. Бурлай, В.І. Жданова, Д.В. Тарасова, О.В. Костюк, В.С. Стельмаха та інших.

Високо оцінюючи наукові здобутки з даної проблематики, слід зауважити, що невизначеним залишається питання формалізації фінансового механізму управління ліквідністю банку (ФМУЛБ), потребує систематизації та розробки комплексних підходів до визначення складу і сутності його елементів. Існує також об'єктивна необхідність у додатковому дослідженні окремих науково-методичних підходів до оцінки ризику ліквідності та ліквідної позиції банку, антикризового управління ліквідністю, державного регулювання ліквідності банків.

Потреба узагальнення теоретико-методичних засад фінансового механізму управління ліквідністю банку та розробка практичних рекомендацій щодо розвитку і удосконалення його елементів обумовили мету, завдання і актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукові результати, теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження було використано при виконанні науково-дослідних тем Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України», а саме: «Стан і перспективи розвитку банківської системи України» (номер державної реєстрації 0107U012112), «Сучасні технології фінансово-банківської діяльності в Україні» (номер державної реєстрації 0102U006965) та «Розвиток механізму функціонування банківської системи України під впливом іноземного капіталу» (номер державної реєстрації 0107U012112). До звітів за даними темами включено пропозиції автора щодо формалізації фінансового механізму управління ліквідністю банку; обґрунтування засад формування системи контролю і моніторингу ліквідності банку; розробка теоретико-методичного підходу до управління структурою активів і пасивів на основі комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку; удосконалення методичного підходу до оцінки ліквідної позиції банку.

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційної роботи є розвиток науково-методичних засад і розробка практичних рекомендацій щодо функціонування фінансового механізму управління ліквідністю банку.

Поставлена мета передбачає вирішення таких наукових задач:

- узагальнити теоретико-методичні підходи до управління ліквідністю банку, розглянути чинники, що впливають на ліквідність банку;
- визначити місце ризику ліквідності у загальній системі банківських ризиків, систематизувати класифікаційні ознаки ризику ліквідності;
- розкрити сутність, принципи, основні елементи ФМУЛБ і взаємозв'язки між ними;
- проаналізувати сучасний стан ліквідності банків України, розкрити передумови виникнення кризи ліквідності;
- обґрунтувати методичні основи застосування сценарного підходу до функціонування ФМУЛБ;
- дослідити специфічні особливості розвитку державного регулювання ліквідності банків як одного з головних чинників, що впливають на ліквідність банку та сформулювати пропозиції щодо його удосконалення;
- сформулювати концептуальні засади системи контролю і моніторингу ліквідності банку;
- розробити теоретико-методичний підхід до управління структурою активів і пасивів на основі комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку;
- обґрунтувати доцільність здійснення оцінки ліквідної позиції банку з урахуванням прогностичних показників і сезонних коливань.

Об'єктом дослідження є економічні відносини, які виникають у процесі управління ліквідністю банку.

Предметом дослідження є теоретичні і методичні засади формування та розвитку елементів фінансового механізму управління ліквідністю банку.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу наукового дослідження склали положення теорії банківського фінансового менеджменту, банківської справи, теорії фінансів.

У процесі дослідження використовувалися такі загальнонаукові методи: теоретичне узагальнення, систематизація та формалізація (при дослідженні сутності управління ліквідністю банку та підходів до визначення категорії «фінансовий механізм управління ліквідністю банку»); порівняння (при визначенні переваг і недоліків існуючих підходів до управління ліквідністю банку); системно-структурний аналіз (при визначенні елементів ФМУЛБ та системи контролю і моніторингу ліквідності банку); статистичні спостереження і групування (під час дослідження впливу факторів на стан ліквідності банків України); кореляційно-регресійний аналіз (для оцінки впливу макроекономічних факторів на обсяги депозитів); математичне моделювання, а саме лінійне програмування (у процесі розробки комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку).

Інформаційною базою дослідження є законодавчі та нормативні акти щодо управління ліквідністю банку, офіційні аналітичні матеріали Національного банку України, Асоціації українських банків, Державного комітету статистики, звіти вітчизняних банків, наукові праці економістів з питань управління ліквідністю банку.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні науково-методичних підходів до побудови ФМУЛБ та розвитку його елементів.

Наукову новизну дисертаційної роботи визначають такі положення:

вперше:

- запропоновано визначення поняття «фінансовий механізм управління ліквідністю банку», під яким слід розуміти сукупність фінансових відносин між об'єктами і суб'єктами управління ліквідністю через застосування фінансових методів та відповідного забезпечення з метою підтримки достатнього рівня ліквідності при максимізації доходності банку;
- формалізовано ФМУЛБ, визначено мету, завдання і принципи його функціонування, обґрунтовано склад його елементів, скоординована взаємодія яких створить необхідні умови для підвищення ефективності управління ліквідністю банку;

удосконалено:

- теоретико-методичний підхід до управління структурою активів і пасивів банку на основі комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку, яка передбачає розробку системи обмежень для банку залежно від його розміру;
- концептуальні засади формування і розвитку системи контролю і моніторингу ліквідності банку, що передбачає послідовну реалізацію їх етапів, починаючи від постановки мети, завдань та вибору об'єкта залежно від виду контролю, враховуючи розробку системи показників моніторингу ліквідності

ліквідності (яка, на відміну від існуючих, ураховує орієнтовні значення відхилень показників моніторингу ліквідності) і закінчуючи прийняттям управлінських рішень щодо усунення виявлених відхилень;

- науково-методичний підхід до оцінки ліквідної позиції банку з урахуванням прогнозних показників, сезонності та впливу макроекономічних факторів, що дозволить визначити перспективну ліквідність;
набули подальшого розвитку:
- класифікаційні ознаки систематизації ризику ліквідності через виділення наступних критеріїв: залежно від джерела виникнення ризику ліквідності, від збалансованості ліквідності, від часу, місця, ступеня і можливості контролю ризику ліквідності;
- науково-методичні основи сценарного підходу до функціонування ФМУЛБ, який, на відміну від існуючого, враховує обґрунтування напрямків банківської політики, мети і завдань ФМУЛБ залежно від обраного банком сценарію;
- теоретико-методичні положення державного регулювання ліквідності банків, що передбачають побудову діапазонів ліквідності для нормативного методу державного регулювання ліквідності банків з метою розширення можливостей аналізу, порівняння і контролю.

Практичне значення одержаних результатів. Обґрунтовані положення, висновки, запропоновані методи та практичні рекомендації, які містяться в дисертаційному дослідженні, були впроваджені в практичну діяльність вітчизняних банків, а саме: рекомендації щодо впровадження системи контролю і моніторингу ліквідності банку використано в практичній діяльності Сумського РУ АТ «РОДОВІД БАНК» (довідка про впровадження від 06.03.2009 № 03/638); розроблена комплексна оптимізаційна модель управління ліквідністю банку використана в діяльності СРКЦ ЦМКБ ВАТ «Ерсте Банк» (довідка про впровадження від 27.07.2009 № 26.К0/106); пропозиції щодо удосконалення методичного підходу до оцінки ліквідної позиції банку включено до системи управління ризиком ліквідності Сумського відділення ХФ ВАТ «Кредитпромбанк» (довідка про впровадження від 14.08.2009 № 5798/26-3550).

Одержані автором результати наукового дослідження використовуються в процесі викладання у ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України» навчальних дисциплін: «Фінансовий менеджмент у банку», «Аналіз банківської діяльності», «Банківський нагляд» (акт від 28 травня 2009 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним, завершеним дослідженням. Всі наукові результати, викладені в ній, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційної роботи доповідалися на науково-практичних конференціях, зокрема: Одинадця-

Одинадцятій всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України» (м. Суми, 2008 р.); Третій міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика» (м. Суми, 2008 р.); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні дослідження – 2009» (м. Софія, Болгарія, 2009 р.); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Основні проблеми сучасної науки – 2009» (м. Софія, Болгарія, 2009 р.); Восьмій науково-практичній конференції «Фінансово-кредитна система України в умовах інтеграційних та глобалізаційних процесів» (м. Черкаси, 2009 р.); Четвертій міжнародній науково-практичній конференції «Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика» (м. Суми, 2009 р.).

Публікації. Основні наукові положення, висновки і результати дисертаційного дослідження опубліковано в 16 наукових працях загальним обсягом 4,58 друк. арк., у тому числі 10 статей у наукових фахових виданнях, 6 публікацій у збірниках матеріалів конференцій.

Структура і зміст роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації складає 191 сторінка, у т.ч. на 109 сторінках розміщено 39 таблиць, 31 рисунок, 4 додатки і список літератури зі 192 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «Теоретичні основи побудови фінансового механізму управління ліквідністю банку» досліджено теоретико-методичні основи управління ліквідністю банку, розкрито теоретичні основи управління ризиком ліквідності, визначено та обґрунтовано сутність ФМУЛБ та його складові елементи.

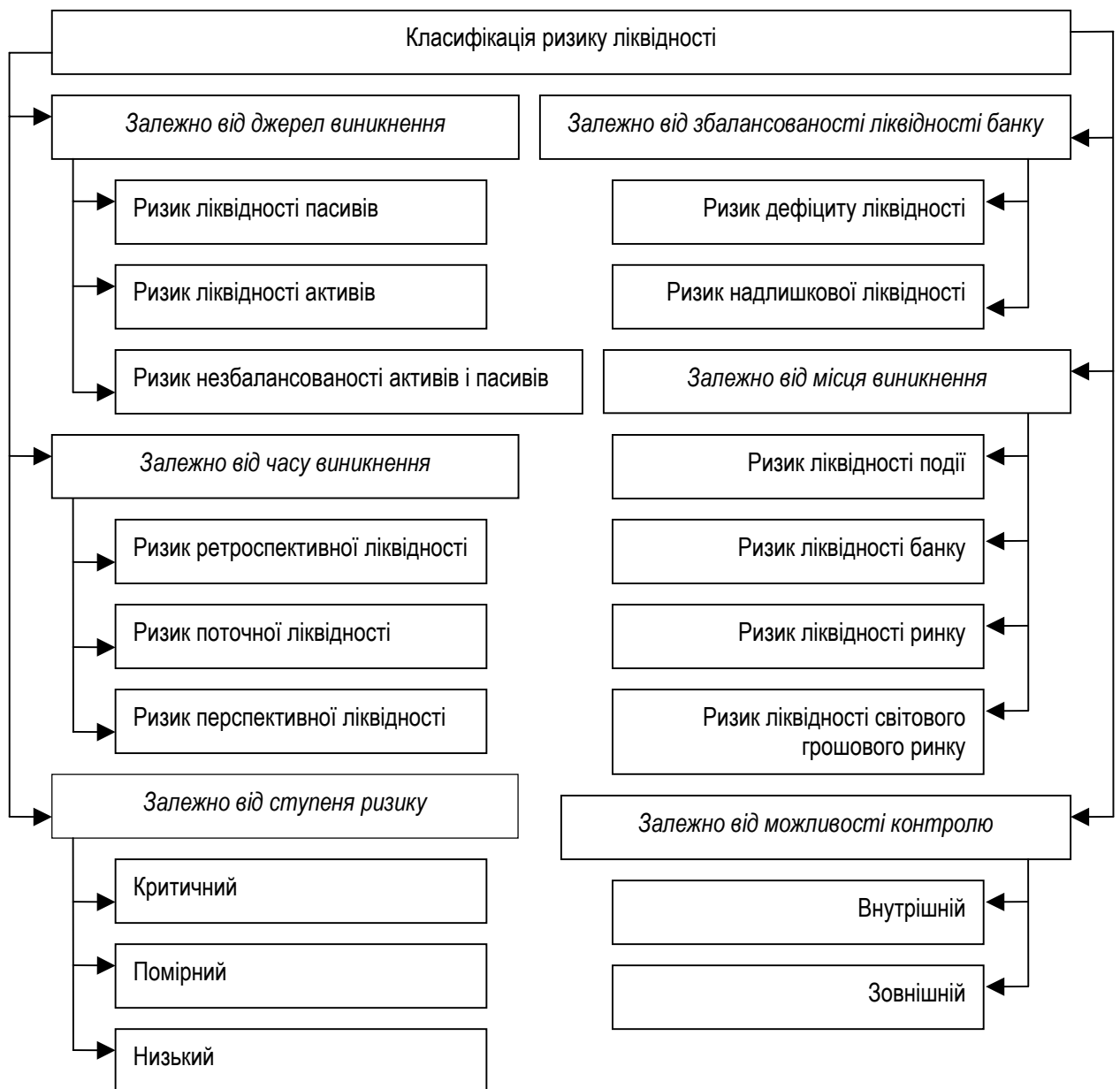
Ключовим питанням в процесі забезпечення стабільної діяльності банку та його динамічного розвитку є ліквідність. Ліквідність банку визначається попитом і пропозицією ліквідних коштів, які формуються під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. До основних внутрішніх чинників віднесено наступні: якість, структура і динаміка активів і пасивів банку (дохідність і ризиковість активів, вартість залучених коштів, капіталізація банку), кваліфікація і досвід персоналу, ділова репутація і фінансовий стан банку. Найбільш впливовими зовнішніми чинниками є загальний стан економіки, політична і соціальна ситуація, політика НБУ.

Проведений критичний аналіз існуючих підходів до управління ліквідністю банку дозволив виділити їх переваги і недоліки, визначити, що найбільші можливості для ефективного управління ліквідністю банку та мінімізації ризику ліквідності надає підхід, що передбачає одночасне управління активами і пасивами.

Аналіз теоретичних основ управління ризиком ліквідності свідчить про відсутність єдиного підходу до класифікації ризику ліквідності. Виходячи

з цього, автором обґрунтовано і узагальнено класифікаційні ознаки ризику ліквідності, запропонована його типологія (рис. 1).

«Фінансовий механізм управління ліквідністю банку» визначено як сукупність фінансових відносин між об'єктами і суб'єктами управління ліквідністю через застосування фінансових методів та відповідного забезпечення з метою підтримки достатнього рівня ліквідності при максимізації дохідності банку.

Рис. 1. Класифікація ризику ліквідності

У результаті проведеного дослідження визначено, що ФМУЛБ включає наступні підсистеми: суб'єкти і об'єкти управління ліквідністю банку, цільову підсистему (мета і завдання управління ліквідністю банку), функціональну

підсистему (фінансові методи управління ліквідністю банку) та підсистему забезпечення (інформаційно-аналітичне, нормативно-правове, програмно-технічне й організаційне забезпечення). До складу фінансових методів управління ліквідністю банку включені наступні: прогнозування, планування, аналіз, контроль і моніторинг ліквідності.

Суб'єкти управління ліквідністю запропоновано розглядати у складі двох великих груп: внутрішні по відношенню до банку та зовнішні. Залежно від розмірів банку та організації банківського менеджменту внутрішнім суб'єктом управління ліквідністю може виступати окремий підрозділ чи відповідальний управлінський персонал. Зовнішнім суб'єктом управління банківською ліквідністю є Національний банк України, діяльність якого реалізується шляхом банківського нагляду та регулювання. До складу об'єктів ФМУЛБ запропоновано включити обсяг ліквідних коштів, структуру активів і пасивів та ризик ліквідності.

З урахуванням запропонованого складу підсистем формалізовано ФМУЛБ (рис. 2).

Рис. 2. Структура ФМУЛБ

В основу ефективного функціонування ФМУЛБ повинна бути покладена узгоджена, цілеспрямована взаємодія всіх його складових елементів. Для цього визначено основні принципи ФМУЛБ: ефективність, науковість, комплексність, системність, законність, єдність планів, оперативність, альтернативність, виправданість ризику.

У другому розділі «Фактори впливу на функціонування фінансового механізму управління ліквідністю банку» проаналізовано сучасний стан

ліквідності банків України, визначено причини виникнення кризи ліквідності, обґрунтовано напрямки банківської політики щодо управління ліквідністю залежно від обраного банком сценарію функціонування ФМУЛБ, досліджено розвиток державного регулювання ліквідності банків.

Результати проведеного аналізу структури активів і пасивів вітчизняних банків дозволили виявити наступні проблеми, пов'язані із забезпеченням необхідного рівня ліквідності: невідповідність між строками та сумами залучених і розміщених коштів; суттєве скорочення частки строкових депозитів фізичних осіб; недостатня капіталізація банків; наявність диспропорцій у структурі кредитного портфеля банків через зростання довгострокових і валютних кредитів, а також рекордні за останні роки темпи зростання проблемних кредитів; поступове скорочення обсягів банківських інвестицій; збільшення обсягів операцій в іноземній валюті (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка основних показників діяльності банків України
(темпи зростання по відношенню до попереднього року)**

Показник	За станом на			
	01.01.2006	01.01.2007	01.01.2008	01.01.2009
1. Кредитний портфель, усього	1,61	1,72	1,8	1,63
1.1. В т. ч. довгострокові кредити	1,89	1,82	1,86	1,74
1.2. В т. ч. проблемні кредити	1,07	1,32	1,43	2,83
2. Регулятивний капітал	1,45	1,56	1,76	1,71
3. Зобов'язання банків	1,63	1,57	1,78	1,52
3.1. В т. ч. строкові кошти фізичних та юридичних осіб	1,69	1,45	1,5	1,38

Наведені в таблиці 1 дані свідчать про погіршення показників діяльності банків України, викликані загостренням фінансової кризи. Зазначені проблеми обумовлюють необхідність використання сценарного підходу до функціонування ФМУЛБ. Відповідно до загальноприйнятих положень фінансового менеджменту сценарний підхід передбачає виділення базового і альтернативного варіантів, тому і функціонування ФМУЛБ запропоновано розглядати за двома сценаріями: за нормальних умов діяльності банку (базовий варіант) та у випадку виникнення кризових ситуацій (альтернативний варіант). Обраний банком сценарій функціонування ФМУЛБ визначає вибір мети і завдань ФМУЛБ (табл. 2).

Таблиця 2

**Мета і завдання ФМУЛБ залежно від обраного банком сценарію
функціонування ФМУЛБ**

Мета і завдання ФМУЛБ	Базовий варіант	Альтернативний варіант
Мета	Забезпечення ефективного управління	Підтримка необхідного рівня ліквідності

	ліквідністю, яке б сприяло максимізації дохідності	при зменшенні ризиковості банківських операцій
Завдання	<ul style="list-style-type: none"> - розробка і реалізація базових планів управління ліквідністю банку; - управління надлишковою ліквідністю (пошук варіантів розміщення вільних коштів в дохідні активи); - аналіз впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на ліквідність банку з метою попередження кризи ліквідності 	<ul style="list-style-type: none"> - розробка і реалізація антикризових планів управління ліквідністю банку; - дотримання нормативів ліквідності; - аналіз впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на ліквідність банку з метою мінімізації ризику ліквідності; - пошук додаткових джерел покриття дефіциту ліквідності

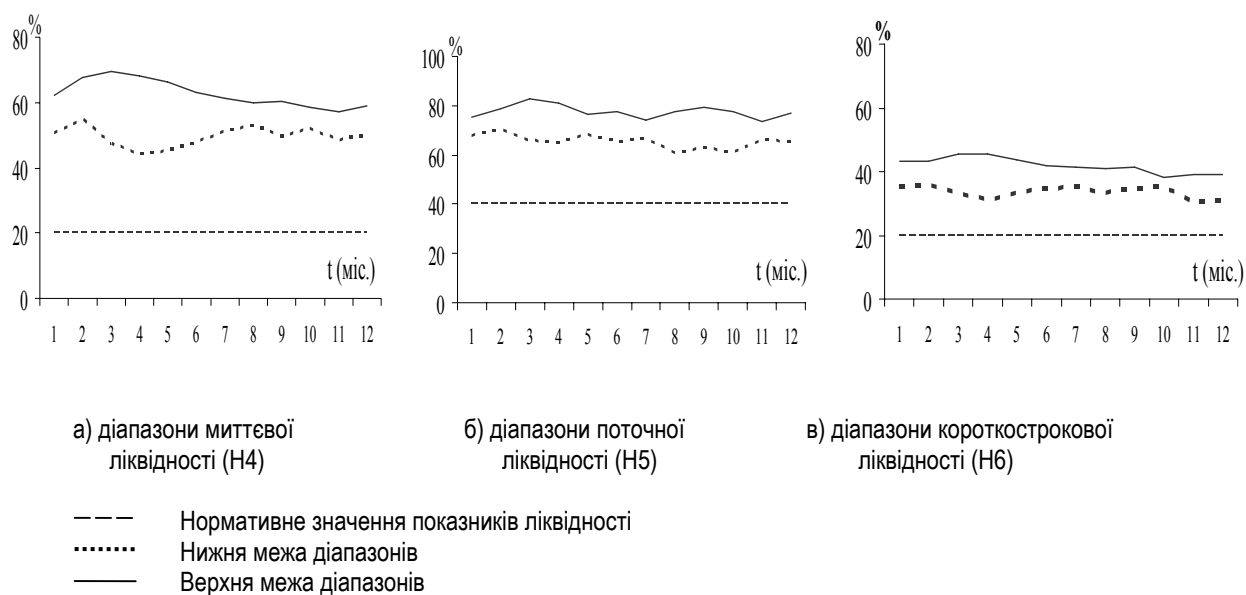
Альтернативний варіант функціонування ФМУЛБ передбачає розробку антикризового плану управління ліквідністю банку, в якому повинні знайти відображення наступні заходи: координація дій з куратором Національного банку; розробка планів щодо отримання кредитів з підтримки ліквідності від Національного банку; розробка пропозицій щодо реорганізації (об'єднання чи приєднання) банку у разі неможливості збільшити капіталізацію власними силами; жорсткий контроль вилучення вкладів, робота з клієнтами щодо пільгових умов пролонгації депозитів, мінімізація відтоку грошових коштів; обмеження обсягів кредитування, відстрочення розміщення ресурсів в довгострокові активи; визначення складу активів, які можуть бути використані як застава або на продаж; укладання угод про короткострокове міжбанківське кредитування; прогнозування структури балансу з урахуванням закінчення строків депозитних і кредитних угод; пошук інвесторів та інших джерел покриття дефіциту ліквідності; розробка і впровадження інформаційно-рекламних заходів, направлених на підтримку ділової репутації банку.

У ході дослідження було з'ясовано, що ефективність функціонування ФМУЛБ залежить від банківської політики, яка впливає на вибір підходів, мети і завдань управління ліквідністю банку. Банківська політика визначає пріоритетні напрямки діяльності банку, впливаючи на структуру активів і пасивів, які визначають ліквідність банку, що обумовлює потребу обґрунтування напрямків банківської політики щодо управління ліквідністю банку з огляду на обрану банком стратегію та сценарій функціонування. Найбільш вагомий вплив на функціонування ФМУЛБ здійснює депозитна і кредитна політика, адже обсяги депозитів і кредитів посідають перше місце у структурі балансу вітчизняних банків. З огляду на це автором обґрунтовано напрямки депозитної і кредитної політики щодо управління ліквідністю банку залежно від обраного банком сценарію функціонування ФМУЛБ.

Одним з найважливіших зовнішніх чинників, що впливають на ліквідність банку, є політика Національного банку України. Залежно від рівня реалізації державного регулювання ліквідності банків визначено мету, завдання і інструменти державного регулювання ліквідності банків.

Дослідження розвитку державного регулювання ліквідності дозволили зробити висновок про переважне використання прямих методів державного регулювання, основним з яких є встановлення обов'язкових нормативів ліквідності. Даний метод широко використовується у світовій практиці, є

універсальним, надає можливості для аналізу. Поряд з цим, нормативний метод має суттєві недоліки: статичність, неврахування особливостей окремого банку, відсутність можливості для прогнозування тощо. З метою розширення можливостей аналізу і порівняння із застосуванням даного методу запропоновано підхід з використанням діапазонів ліквідності. За основу побудови діапазонів ліквідності покладено середньоквадратичні відхилення показників ліквідності за останні чотири роки (рис. 3). Залежно від того, у який діапазон потрапляє значення показників ліквідності конкретного банку, можна робити більш детальні висновки про стан його ліквідності (табл. 3).

Рис. 3. Побудова діапазонів ліквідності банку

Таблиця 3

Економічний зміст показників ліквідності у відповідному діапазоні

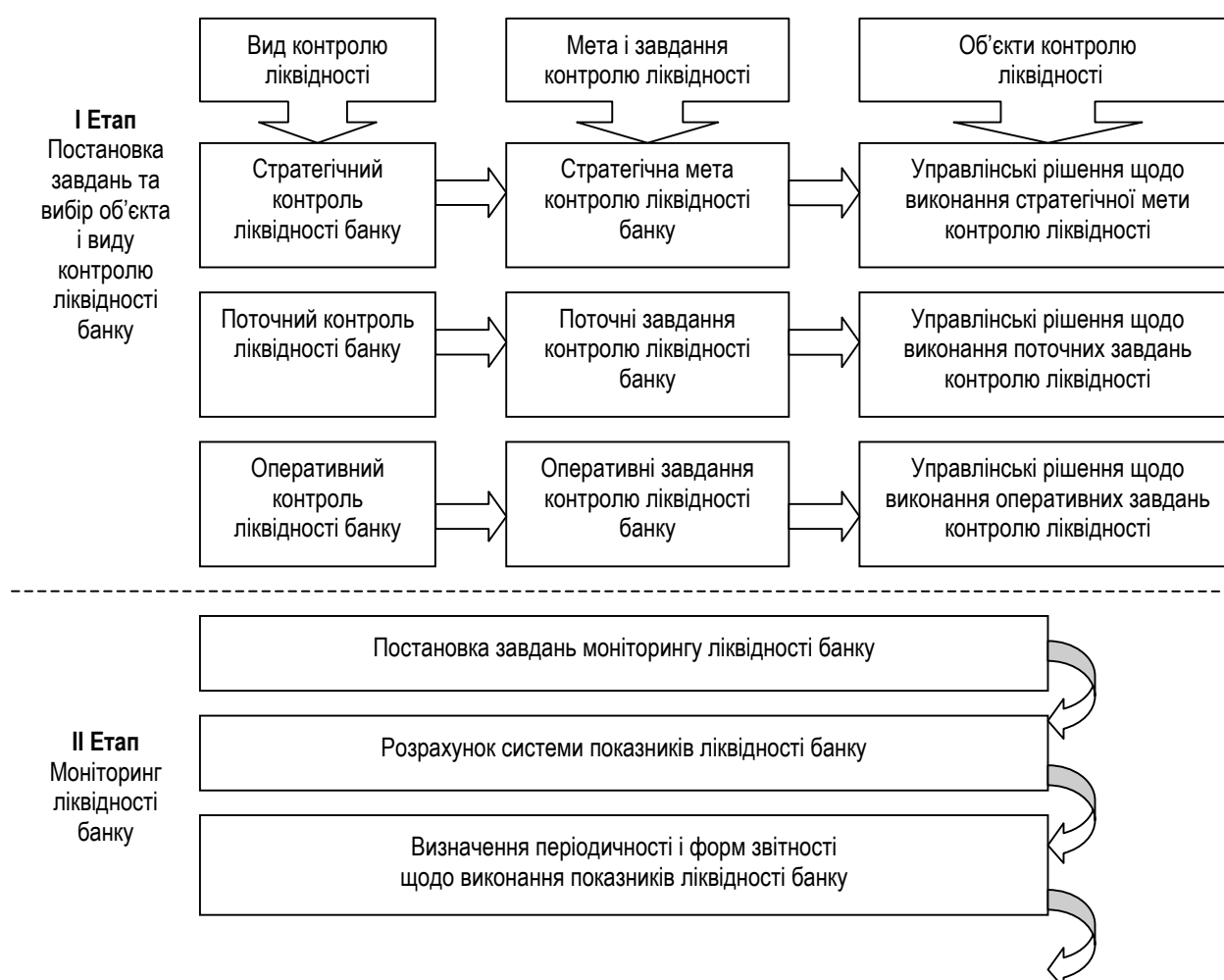
Діапазон	Економічний зміст показників ліквідності	Усереднені значення діапазонів показників ліквідності, %		
		Миттєва ліквідність (H4)	Поточна ліквідність (H5)	Короткострокова ліквідність (H6)
I	Надлишкова ліквідність	> 62,76	> 77,65	> 42,14
II	Оптимальне значення	[49,63; 62,76]	[65,61; 77,65]	[33,43; 42,14]
III	Допустиме значення	(20,00; 49,63)	(40,00; 65,61)	(20,00; 33,43)
IV	Критичне значення	< 20,00	< 40,00	< 20,00

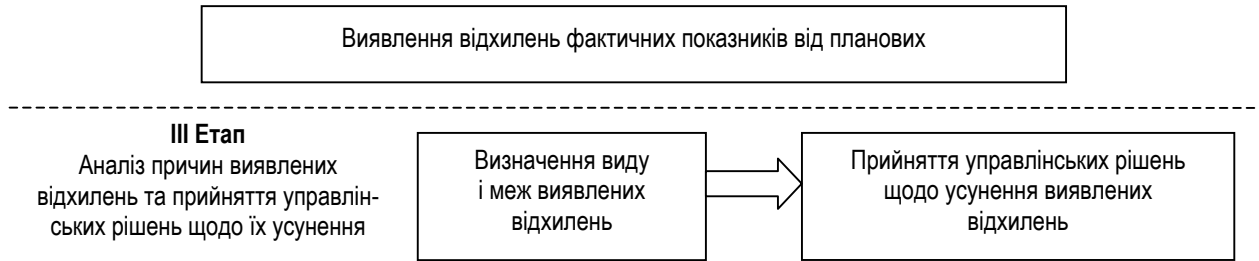
Застосування нормативного методу державного регулювання ліквідності банків з урахуванням діапазонів ліквідності усуває певні недоліки зазначеного методу. Такий підхід враховує сезонність, адже, залежно від періоду, спостерігаються суттєві коливання у значеннях показників ліквідності. Також виділено чіткі критерії надлишкової ліквідності, оскільки просто дотримання законодавчо встановлених нормативів ліквідності не свідчить про ефективність управління ліквідністю. Крім того, передбачено два діапазони погіршення стану

стану ліквідності. В першому випадку значення показників відповідного діапазону свідчать про тимчасові фінансові труднощі, в іншому випадку – про глибоку кризу ліквідності, що може призвести до банкрутства банку.

У третьому розділі «Науково-методичні підходи до розвитку фінансового механізму управління ліквідністю банку» запропоновано концептуальні засади формування системи контролю і моніторингу ліквідності банку, розроблено теоретико-методичний підхід до управління структурою активів і пасивів на основі комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку, обґрунтовано науково-методичний підхід до оцінки ліквідної позиції банку.

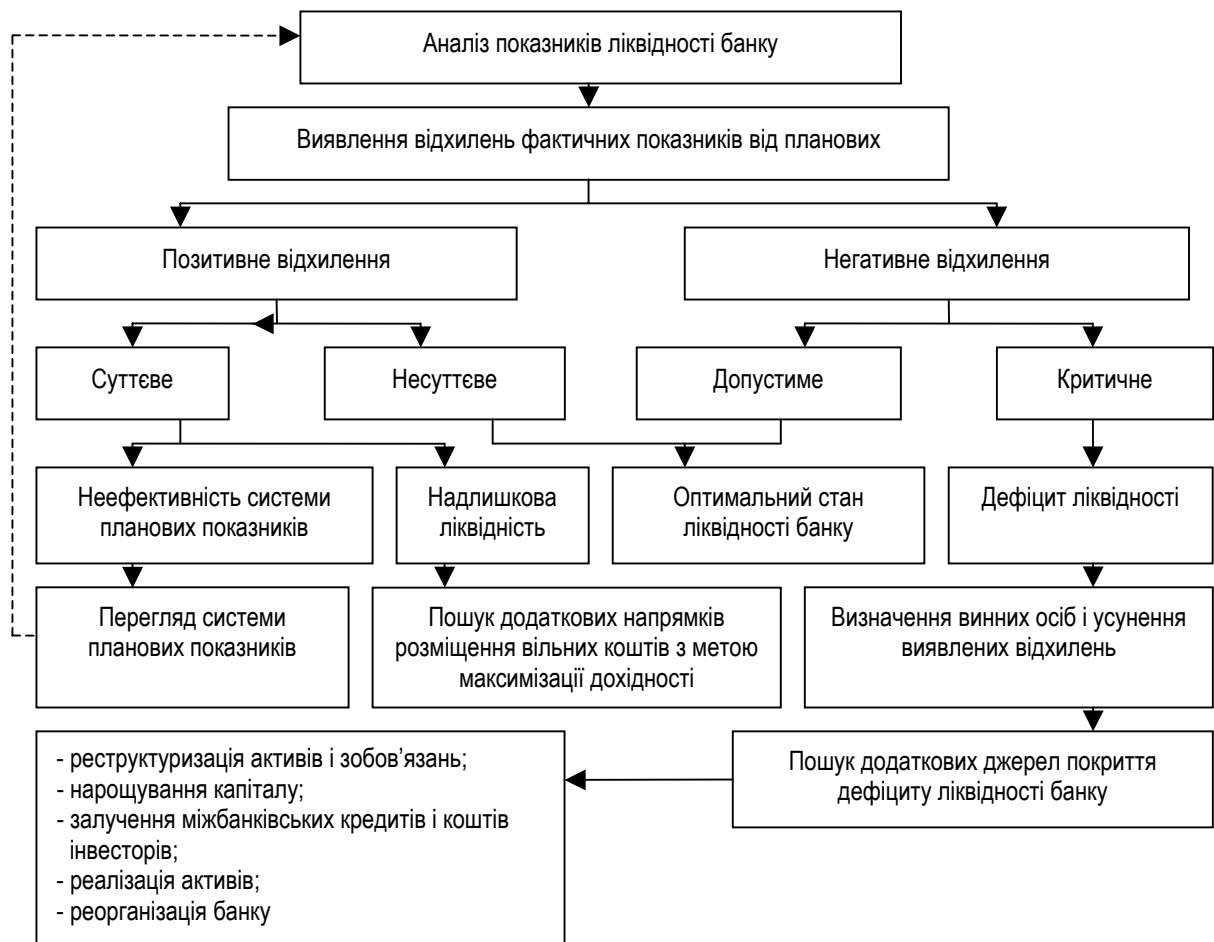
Результати дослідження дозволили зробити висновок, що в сучасних умовах діяльності банків немає єдиного підходу до впровадження системи контролю і моніторингу ліквідності банку, які посідають важливе місце серед фінансових методів управління ліквідністю банку. У роботі визначено, що контроль і моніторинг ліквідності є взаємодоповнюючими і взаємозалежними процесами, що дозволяє їх вважати системою, яка визначається взаємозв'язками між об'єктами і суб'єктами контролю і моніторингу. Враховуючи вищезазначене, контроль і моніторинг ліквідності банку запропоновано здійснювати поетапно, починаючи від постановки завдань та вибору об'єкта і виду контролю і моніторингу ліквідності, закінчуючи прийняттям управлінських рішень щодо усунення виявлених відхилень (рис. 4).

Рис. 4. Етапи контролю і моніторингу ліквідності банку

У роботі наголошується, що основою для ефективного здійснення контролю і моніторингу ліквідності є розробка відповідної системи показників, яка б дозволила всебічно оцінити стан ліквідності банку. З цією метою автором визначено три групи показників моніторингу ліквідності, запропоновано орієнтовні значення відхилень даних показників, періодичність звітування та порядок усунення виявлених відхилень (рис. 5), що дозволяє передбачити можливість виникнення ризику ліквідності та завчасно попередити можливі негативні наслідки як дефіциту, так і надлишку ліквідних коштів.

Рис. 5. Схема прийняття управлінських рішень залежно від виду відхилень показників моніторингу ліквідності банку

Управління ліквідністю банку базується на постійному балансуванні між розміром капіталу, залучених і розміщених коштів, обсяги і структура яких формуються залежно від політики банку. Для оптимізації структури активів і пасивів, які визначають ліквідність банку, розроблено комплексну оптимізаційну модель управління ліквідністю банку. Оптимізація структури активів і пасивів передбачає максимізацію доходів від розміщення ресурсів в певний вид активу, зменшення вартості залучених ресурсів, нарощування капіталу. Реалізація запропонованої комплексної оптимізаційної моделі описується наступним чином:

$$F = \max_j \left(\max_i \sum_{i=1}^n A_i \times D_i - \sum_{i=1}^m L_i \times S_i \right), \quad (1)$$

де A_i – обсяг ресурсів, розміщених в окремий вид активу;
 D_i – дохідність окремого виду активу;
 L_i – обсяг залучених ресурсів окремого виду;
 S_i – вартість залучених ресурсів окремого виду;

Практична перевірка пропозицій автора щодо оптимізації структури активів і пасивів банку, що визначають ліквідність, здійснена на прикладі двох банків другої та четвертої груп: ВАТ «Ерсте Банк» (банк з надлишковою ліквідністю) і ВАТ «Володимирський» (проблемний банк з дефіцитом ліквідності). Враховуючи обмеження для відповідної групи, отримано оптимальні розрахункові значення статей активу і пасиву банку (табл. 4).

Таблиця 4

Порівняльний аналіз фактичних і розрахункових значень статей балансу ВАТ «Ерсте Банк»

Показник	Фактичне значення		Розрахункове (оптимальне) значення		Відхилення, %
	Абсолютне значення, тис. грн.	Питома вага, %	Абсолютне значення, тис. грн.	Питома вага, %	
Первинні резерви ліквідності (A1)	539198	8,87	455879,52	7,5	-1,37
Вторинні резерви ліквідності (A2)	2452452	40,37	1430761,88	23,55	-16,82
Надані кредити (A3)	2461980	40,52	3947201,67	64,97	+24,45
Цінні папери (A4)	141327	2,33	54071,26	0,89	-1,44
Імобілізація (A5)	439375	7,23	146417,67	2,41	-4,82
Інші активи (A6)	41090	0,68	41090	0,68	-
Чисті активи усього (A)	6075422	100,00	6075422	100,00	-
Зобов'язання за поточними розрахунками банку (L1)	207357	3,41	471367,69	7,76	+4,35
Зобов'язання за розрахунками	925437	15,24	924071,69	15,21	-0,03

банку до 1 місяця (L2)					
Зобов'язання за розрахунками банку від 1 місяця до 3 місяців (L3)	540345	8,89	716031,01	11,79	+2,9
Зобов'язання за розрахунками банку від 3 місяців до 1 року (L4)	541046	8,91	1040112,25	17,12	+8,21
Зобов'язання за розрахунками банку більше 1 року (L5)	3208494	52,81	2295033,19	37,78	-15,03
Власний капітал (K)	652743	10,74	628806,18	10,35	-0,39
Зобов'язання, усього (L)	5422679	89,26	5446615,82	89,65	+0,39
Баланс	6075422	100,00	6075422	100,00	-

З метою визначення ефекту від зміни структури балансу проведено порівняння розрахункових (оптимальних) і фактичних значень дохідності і ліквідності. У ВАТ «Ерсте Банк» спостерігається надлишкова ліквідність, що свідчить про неефективне використання вільних ресурсів і призводить до суттєвого зменшення дохідності. Фактичне значення показника миттєвої ліквідності дорівнює 260,03 %, що значно перевищує нормативне значення. Після розрахунку оптимальної структури балансу банку значення показника миттєвої ліквідності дорівнює 96,71 %. Розрахункове значення $F_{opt} = 254333,8$ тис. грн., $F_{fact} = 91419,5$ тис. грн., що свідчить про суттєве зростання чистої процентної маржі за рахунок збільшення дохідності активів і зменшення вартості залучених коштів.

Використання комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку на практиці передбачає наступні етапи: аналіз статей балансу банку; визначення планового періоду; встановлення обмежень; розрахунок оптимальних значень; контроль управління ліквідністю банку. Запропонована комплексна оптимізаційна модель управління ліквідністю надає додаткові можливості для розширення аналізу, планування, контролю і моніторингу ліквідності банку за рахунок одночасного управління активами, зобов'язаннями і розміром капіталу.

Результати проведеного аналізу свідчать про суттєві відмінності в структурі активів і пасивів банків залежно від розміру банку. З метою універсалізації запропонованої моделі розраховано обмеження для чотирьох груп банків залежно від їх розміру.

Структура активів і пасивів банку, що визначають ліквідну позицію банку, включена до складу об'єктів ФМУЛБ. В роботі також зазначено, що окрім поточної структури активів і пасивів варто враховувати очікувані надходження і вибуття коштів, прогнозовані на основі вивчення динаміки їх попиту і пропозиції.

У загальній структурі джерел пропозиції ліквідних коштів банків України одне з найбільш вагомих місць займають депозити фізичних осіб. Саме обсяги залучених банками депозитів фізичних осіб формують суттєву частину банківських ресурсів, визначаючи обсяги активних операцій банків. Тому особливого значення набуває прогнозування обсягів залучених депозитів фізичних осіб з метою визначення перспективної ліквідності.

Прогнозні показники обсягів депозитів фізичних осіб (на прикладі ВАТ «Кредитпромбанк»), отримані за допомогою розрахунку ковзної середньої з урахуванням індексів сезонності, з невеликою погрішністю відрізняються від фактичних даних, що свідчить про статистичну значимість проведених розрахунків. Але даний метод прогнозування не враховує впливу зовнішніх факторів на формування обсягів депозитів, які складають основу ресурсної бази банку, визначаючи пропозицію ліквідних коштів банку. З метою подальшого аналізу і прогнозування побудовано модель оцінки впливу макроекономічних факторів на обсяги депозитів банків.

В роботі проаналізовано вплив основних макроекономічних показників на обсяги депозитів банків України за останні вісім років. Для вибору оптимального складу з десяти досліджуваних макроекономічних показників автором розраховано значення основних статистичних характеристик (R , R^2 , F , T , MAD) при різних комбінаціях даних показників. Проведені розрахунки свідчать, що серед запропонованих комбінацій найбільш суттєвий вплив на обсяги депозитів банків України мають такі макроекономічні фактори, як фінансові результати підприємств та організацій від звичайної діяльності до оподаткування, середньомісячна номінальна заробітна плата працівників та обсяг капітальних вкладень. Після проведених розрахунків отримана наступна модель:

$$Y = -56538,30 + 0,67X_1 + 214,09X_5 - 0,59X_8, \quad (2)$$

де Y – залежна змінна, результативний показник (обсяг депозитів);
 X_1 – фінансові результати підприємств та організацій від звичайної діяльності до оподаткування, млн. грн.;
 X_5 – середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, грн.;
 X_8 – капітальні вкладення, млн. грн.;

Запропоновані автором пропозиції щодо розвитку ФМУЛБ в частині формування системи контролю і моніторингу ліквідності банку, розробці комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку та оцінки ліквідної позиції банку забезпечують підвищення ефективності функціонування ФМУЛБ, що позитивним чином вплине на управління ліквідністю банку.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі, що виявляється в розробці науково-методичних підходів до побудови фінансового механізму управління ліквідністю банку і удосконаленні його основних елементів.

За результатами дисертаційного дослідження зроблено наступні висновки:

1. Ліквідність є важливою системною характеристикою діяльності банку, свідчить про його спроможність підтримувати фінансову стабільність і розши-

розширювати обсяги банківських операцій, необхідною умовою підтримки безперебійної роботи банку, що обумовлює необхідність формалізації ФМУЛБ, удосконалення його основних елементів.

2. Систематизовано класифікаційні ознаки ризику ліквідності як одного з об'єктів ФМУЛБ: залежно від джерела виникнення ризику ліквідності, від збалансованості ліквідності, від часу, місця, ступеня і можливості контролю ризику ліквідності, що дозволяє всебічно оцінити ризик ліквідності банку.

3. Фінансовий механізм управління ліквідністю запропоновано розуміти як сукупність фінансових відносин між об'єктами і суб'єктами управління ліквідністю через застосування фінансових методів та відповідного забезпечення з метою підтримки достатнього рівня ліквідності при максимізації дохідності банку. До складу фінансових методів ФМУЛБ включені наступні: прогнозування, планування, аналіз, контроль і моніторинг ліквідності. Елементи забезпечення ФМУЛБ включають інформаційно-аналітичне, нормативно-правове, програмно-технічне й організаційне забезпечення.

4. Визначено, що з метою забезпечення ефективності функціонування ФМУЛБ необхідно враховувати вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на ліквідність банку і дотримуватись принципів функціонування ФМУЛБ, до складу яких включено наступні: ефективність, науковість, комплексність, системність, законність, єдність планів, оперативність, альтернативність, виправданість ризику.

5. Обґрунтовано напрямки банківської політики щодо управління ліквідністю з використанням сценарного підходу, що передбачає визначення базового і альтернативного варіантів функціонування ФМУЛБ, формування мети і завдань ФМУЛБ залежно від обраного банком сценарію, а також оцінку впливу політики банку на управління ліквідністю.

6. Досліджено розвиток державного регулювання ліквідності банків як одного з найважливіших чинників, що впливають на ліквідність банків. Визначено, що Національним банком переважно використовується нормативний метод регулювання ліквідності банків, що полягає у встановленні нормативних значень показників ліквідності. З метою усунення недоліків даного методу запропонована підхід, заснований на побудові діапазонів ліквідності.

7. Сформовано концептуальні засади системи контролю і моніторингу ліквідності банку, що передбачає виділення основних елементів, принципів і етапів контролю і моніторингу ліквідності банку. Також визначено ознаки виникаючої кризи ліквідності, розроблено систему показників моніторингу ліквідності, орієнтовні значення відхилень, періодичність звітування і порядок усунення виявлених відхилень в процесі контролю ліквідності банку.

8. Удосконалено теоретико-методичний підхід до управління структурою активів і пасивів на основі комплексної оптимізаційної моделі управління ліквідністю банку, що полягає у зміні структури балансу банку з метою збільшення дохідності активів, зменшенні вартості залучених ресурсів,

нарощуванні капіталу. На відміну від існуючих, запропонована модель передбачає виділення етапів її реалізації, а також розробку системи обмежень для чотирьох груп банків, що свідчить про її універсальність та адаптивність. Практична перевірка авторських пропозицій щодо управління ліквідністю банку з використанням комплексної оптимізаційної моделі здійснена на прикладі двох банків другої і четвертої груп: ВАТ «Ерсте Банк» і ВАТ «Володимирський». Порівняння фактичних і розрахункових даних, отриманих за допомогою запропонованої моделі, свідчить про її дієвість і доцільність.

9. Визначено, що оцінка ліквідної позиції банку повинна враховувати прогнозні значення показників, що формуються під впливом попиту і пропозиції ліквідних коштів. З цією метою запропоновано підхід до прогнозування і оцінки впливу макроекономічних чинників на обсяг депозитів банку як однієї з найбільш вагомих частин пропозиції ліквідних коштів. Апробацію запропонованого підходу до оцінки ліквідної позиції банку здійснено на прикладі ВАТ «Кредитпромбанк».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Серпенінова Ю. С. Ризик ліквідності в загальній системі банківських ризиків / Серпенінова Ю. С. // Держава та регіони. – 2008. – № 6. – С. 210–215 (0,5 друк. арк.).
2. Серпенінова Ю. С. Чинники, що впливають на ліквідність банку / Ю. С. Серпенінова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. наук. пр. – Вип. 24. – Суми : УАБС НБУ, 2009. – С. 354–359 (0,3 друк. арк.).
3. Серпенінова Ю. С. Побудова фінансового механізму управління ліквідністю банку / Ю. С. Серпенінова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 2. – С. 159–166 (0,55 друк. арк.).
4. Серпенінова Ю. С. Теоретичні підходи до управління ліквідністю банку / Ю. С. Серпенінова // Вісник УАБС. – 2009. – № 1. – С. 57–62 (0,4 друк. арк.).
5. Серпенінова Ю. С. Обґрунтування напрямків банківської політики щодо управління ліквідністю банків / Серпенінова Ю. С. // Економіка: проблеми теорії і практики : зб. наук. пр. – Вип. 247. – Т. III. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – С. 695–700 (0,34 друк. арк.).
6. Серпенінова Ю. С. Оцінка факторів стану ліквідності банків України / Ю. С. Серпенінова // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 2. – С. 19–23 (0,45 друк. арк.).
7. Серпенінова Ю. С. Оцінка факторів стану ліквідності банків України / Ю. С. Серпенінова // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 3. – С. 30–31 (0,18 друк. арк.).
8. Серпенінова Ю. С. Удосконалення методів визначення потреби банку в ліквідних коштах / Ю. С. Серпенінова // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Фінансовий ринок України : стабілізація та євроінтег-

евроінтеграція : зб. наук. пр. – Вип. 2 (76). – Львів : НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2009. – С. 266–274 (0,38 друк. арк.).

9. Серпенінова Ю. С. Розвиток державного регулювання ліквідності банків / Серпенінова Ю. С. // Вісник СНАУ. – (Серія «Економіка і менеджмент»). – № 8 (37). – 2009. – С.110-113 (0,5 друк. арк.).
10. Серпенінова Ю. С. Методичний підхід до впровадження моніторингу ліквідності банку / Серпенінова Ю. С. // Економічний простір : зб. наук. пр. – Вип. 28 (1). – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2009. – С. 224–228 (0,3 друк. арк.).

Публікації в інших виданнях

11. Серпенінова Ю. С. Методи управління ліквідністю банку / Ю. С. Серпенінова // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції, (30 – 31 жовтня 2008 р.) Т. 1. / ДВНЗ «УАБС НБУ». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. – С. 59–61 (0,13 друк. арк.).
12. Серпенінова Ю. С. Депозити як основа ресурсної бази банків / Ю. С. Серпенінова // Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика : зб. тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції, (15–16 травня 2008 р.) / ДВНЗ «УАБС НБУ». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2008. – С. 123–124 (0,08 друк. арк.).
13. Серпенінова Ю. С. Елементи забезпечення фінансового механізму управління ліквідністю банку / Серпенінова Ю. С. // Настоящи изследования – 2009 : матеріали за V міжнародна научна практична конференция, (17–25 януари 2009) Т. 1. – София : Бял ГРАД-БГ, 2009. – С. 19–21 (0,13 друк. арк.).
14. Серпенінова Ю. С. Сценарний підхід до функціонування фінансового механізму управління ліквідністю банку / Серпенінова Ю. С. // Основните проблеми на съвременната наука – 2009 : матеріали за V міжнародна научна практична конференция, (17 – 25 април 2009) Т. 1. – София : Бял ГРАД-БГ, 2009. – С. 36–38 (0,13 друк. арк.).
15. Серпенінова Ю. С. Методи визначення потреби банку в ліквідних коштах / Серпенінова Ю. С. // Фінансово-кредитна система України в умовах інтеграційних та глобалізаційних процесів : тези доповідей та виступів VIII Науково-практичної конференції студентів та аспірантів (21–22 травня 2009 р.) / Черкаський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України. – Черкаси : ЧІБС УБС НБУ, 2009. – С. 103–105 (0,13 друк. арк.).
16. Серпенінова Ю. С. Фінансові методи і фінансові важелі управління ліквідністю банку / Ю. С. Серпенінова // Міжнародна банківська конкуренція: теорія і практика : зб. тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, (21–22 травня 2009 р.) / ДВНЗ «УАБС НБУ». – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. – С. 72–73 (0,08 друк. арк.).

АНОТАЦІЯ

Серпенинова Ю. С. Фінансовий механізм управління ліквідністю банку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.08 – Гроші, фінанси і кредит. – Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”, Суми, 2010.

Дисертаційна робота присвячена узагальненню теоретичних і методичних основ управління ліквідністю, розробці методичних підходів і практичних рекомендацій, направлених на розвиток фінансового механізму управління ліквідністю банку.

Поглиблено теоретичні основи щодо управління ліквідністю банку, виокремлено найбільш вагомі зовнішні і внутрішні чинники, що впливають на ліквідність банку, обґрунтовано класифікаційні ознаки ризику ліквідності. У роботі визначено сутність та складові елементи ФМУЛБ. Обґрунтовано напрямки банківської політики щодо управління ліквідністю з використанням сценарного підходу. Досліджено розвиток державного регулювання ліквідності банків Національним банком та запропоновано підхід щодо удосконалення нормативного методу державного регулювання ліквідності банків. Сформовано концептуальні основи системи контролю і моніторингу ліквідності банку, запропоновано удосконалення оцінки ліквідної позиції банку з урахуванням прогнозних значень показників. Розроблено комплексну оптимізаційну модель управління ліквідністю банку.

Ключові слова: ліквідність банку, управління ліквідністю банку, ризик ліквідності, фінансовий механізм управління ліквідністю банку, ліквідна позиція банку.

АННОТАЦИЯ

Серпенинова Ю. С. Финансовый механизм управления ликвидностью банка. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.08 – Деньги, финансы и кредит. – Государственное высшее учебное заведение “Украинская академия банковского дела Национального банка Украины”, Сумы, 2010.

Диссертация посвящена обобщению теоретических и методических основ управления ликвидностью, разработке методических подходов и практических рекомендаций, направленных на развитие финансового механизма управления ликвидностью банка.

На основе систематизации исследований учёных по данной проблематике расширены теоретические основы управления ликвидностью банка, выделены

наиболее существенные факторы, которые влияют на ликвидность банка, обобщены классификационные признаки риска ликвидности.

В диссертации исследована сущность и структура ФМУЛБ, выделены принципы функционирования данного механизма. В работе обосновано, что ФМУЛБ включает следующие подсистемы: субъекты и объекты управления ликвидностью банка, целевую подсистему, функциональную подсистему (финансовые методы управления ликвидностью: прогнозирование, планирование, анализ, контроль и мониторинг ликвидности) и подсистему обеспечения (информационно-аналитическое, нормативно-правовое, программно-техническое и организационное).

Обоснована целесообразность использования сценарного подхода к функционированию ФМУЛБ, что предусматривает постановку цели и задач ФМУЛБ, выбор направлений политики банка относительно её влияния на ликвидность в зависимости от выбранного сценария. Также исследованы особенности государственного регулирования ликвидности банков, в результате чего предложено усовершенствование нормативного метода на основе построения диапазонов ликвидности.

Сформулированы концептуальные основы системы контроля и мониторинга ликвидности банка, что предусматривает их поэтапную реализацию, разработку системы показателей мониторинга ликвидности, включая ориентировочные отклонения и порядок исправления выявленных отклонений.

В работе усовершенствован теоретико-методический подход к управлению структурой активов и пассивов банка на основе комплексной оптимизационной модели управления ликвидностью. Использование данной модели позволяет оптимизировать структуру активов и пассивов через увеличение доходности активов, уменьшение стоимости привлечённых средств и наращивание капитала. С целью практического использования модели рассчитана система ограничений на структуру активов и пассивов для четырёх групп банков.

Обосновано, что оценка ликвидной позиции банка должна учитывать прогнозные значения показателей, которые формируются под влиянием спроса и предложения ликвидных средств. Для этого предложен подход к прогнозированию и оценке влияния макроэкономических факторов на объёмы депозитов банка, которые существенно влияют на предложение ликвидных средств.

Ключевые слова: ликвидность банка, управление ликвидностью банка, риск ликвидности, финансовый механизм управления ликвидностью банка, ликвидная позиция банка.

SUMMARY

Serpeninova Y. S. The financial mechanism of bank liquidity management. – Manuscript.

The dissertation for reception of scientific degree of candidate of economic science on speciality 08.00.08 – Money, finance and credit. – State Highest Educa-

tional Institution “Ukrainian Academy of Banking of National Bank of Ukraine”, Sumy, 2010.

The dissertation is devoted to generalization of theoretical and methodical bases of liquidity management, development of methodical approaches and the practical recommendations directed on development of the financial mechanism of bank liquidity management.

Most relevant external and internal factors which influence for the bank liquidity are allocated, classification of liquidity risk is specified. In work the essence and structure of the financial mechanism of bank liquidity management is proved. Directions of bank policy of liquidity management according to the script approach are determined.

Development of state regulation of banks liquidity by National bank of Ukraine is investigated and improvement of a normative method of state regulation of liquidity is offered. Conceptual bases of the control and monitoring system of bank liquidity are formulated, improvement of an estimation of bank liquid position taking into account forecast values of parameters is offered. It is developed complex optimization model of bank liquidity management.

Key words: bank liquidity, bank liquidity management, liquidity risk, the financial mechanism of bank liquidity management, liquid position of bank.

Відповідальний за випуск
кандидат економічних наук, доцент
Бурденко Ірина Миколаївна

Підписано до друку 20.01.2010
Формат 60x90/16. Обл.-вид. арк. 0,9.
Гарнітура Times. Тираж 100 пр.

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”.
Адреса: 40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК № 3160

